

Месмер і Фройд, або Медицина, що стає філософією

Володимир Єрмоленко

1774 року один маловідомий віденський лікар лікує молоду тридцятирічну жінку, «фройляйн Естерліну». Протягом багатьох років дівчина страждає від «конвульсивної хвороби». Кров регулярно підіймається до голови і проковує сильний біль, після якого дівчина страждає від «манії, роздратування, нудоти й запаморочення».

Лікує він самостійно або ж за посередництвом об'єкта-посередника, якому, як каже він сам, передає «магнетичні здатності». Якось пропонує колезі обрати одну з шести порцелянових чашок, які збирається зарядити; щойно саме ця чашка торкається руки Естерліни, це проковує конвульсію, доводячи, що «заряджений» об'єкт впливає на рух рідин у тілі хворої. Так само він заряджає і руку свого колеги. До зарядження вона не проковує жодного руху Естерліни; після – конвульсивне стискання.

Лікаря звали Франц Антон Месмер; він є автором теорії «тваринного магнетизму», *magnétisme animal*. Мине лише декілька років, і він стане однією з головних тем салонних розмов, наукових суперечок та літературних експериментів.

Цей лікар, який народився у Швабії та отримав докторський ступінь у Відні, претендує на лікування поширених хвороб. У Парижі за декілька років до революції Месмер має цілі юрби прихильників, здебільшого у королівському дворі та серед аристократів, часом витончених, часом примітивних. У нього три сотні учнів; у його найближчого соратника Дельона – півтори сотні.

В історії лікувального таланту Месмера є кілька перемог: кажуть, він вилікував від паралічу чоловіка на ім'я Остервальд, керівника Мюнхенської академії наук. Також кажуть, що він вилікував сліпу Марію Терезу Парадиз, повернувши їй зір. Він полегшує страждання письменника Кура де Жебелена, одного з відкривачів давньої мітології; коли, попри всі зусилля, Кур іде із життя, іроніки пишуть, що він «помер, вилікуваний тваринним магнетизмом».

Є й ті, кого ці магнетичні сеанси залишають байдужими. Письменник Ля Гарп на месмеричних сеансах нічого не відчуває. У салоні Гольбаха, на очах усього інтелектуального бомонду Парижа, Месмер зазнає невдачі.

Прилюдні експерименти двозначні: часом успішні, часом ні. Одних успішно магнетизують. Інших магнетизують, але вони нічого не відчувають. Іще одних не магнетизують, але переконують, що магнетизують, і в них починаються магнетичні симптоми. Висновок паризького Медичного факультету: більшість магнетичних симптомів – результат уяви й самонавіювання.

За декілька років перед Революцією, розчарований, розбитий, герой

і антигерой, цей віденський лікар змушений залишити Париж і повернутися на батьківщину. До Парижа він повертатиметься ще кілька разів, без особливого успіху.

Від Месмера, втім, усе тільки починається. Месмерична доктрина й месмерична мітологія стверджуються, поширюються і набувають нових форм.

Месмеричний сеанс. Оператор вводить пацієнтку в гіпнотичний трас. Кольорова літографія Роберта Дода для книжки Ебенезера Сиблі «Ключ до цілительства і потаємних наук» (1795; Бакенівська бібліотека і музей електрики, Мінеаполіс)

У 1780-х роках один аристократ, маркіз де П'юїсегор, випадково знаходить дивне застосування доктрини віденського лікаря. В одному селі він лікує юнака від запалення легенів; раптом юнак впадає в глибокий сон, під час якого робить будь-що, що йому наказує гіпнотизер. Ба більше, спілкуючись із хворими, цей сомнамбулічний юнак непомірно визначає їхні симптоми та хвороби.

П'юїсегор і декілька інших оригіналів дадуть поштовх новій моді: її називатимуть не так «месмеризмом», як «гіпнотизмом» чи «сомнамбулізмом». Мистецтвом вводити людей у сон, при цьому повністю підкоряючи волі магнетизера, змушуючи долати межі своєї свідомості. «Гіпнотик» та «сомнамбула» собі не належать; вони не пам'ятають свого свідомого життя. У стані сну вони не мають своєї волі, а підкоряються волі магнетизера. Вони навіть не мають своєї свідомості, слухаючи свідомості й підсвідомості інших, лікарів чи хворих.

У свідомому житті вони не пам'ятають того, що відбувалося з ними під час гіпнозу.

Ми не знаємо достеменно, чи мала ця сомнамбулічна медицина хоч трохи успіху. Чи допомогла вона бодай кільком пацієнтам. Чи поставила когось на ноги, чи повернула комусь втрачені здатності.

Але ми знаємо напевно, що магнетична теорія сама мала дивний вплив. Що теорія магнетизувала не тільки лі-

є боротьбою протилежностей і що нову реальність створює поєднання тези й антитези, «плюса» й «мінуса» – немов від дії магнетів на месмеричному сеансі.

Свідомо чи несвідомо, копіюючи теорії Месмера чи не копіюючи, нова естетика романтичної епохи творила світ, де все керується законами магнетичного тяжіння та відштовхування; де душі й тіла втрачають свою самостійність і підпадають під вплив магнетизерів. Де людська воля ставала безсилою під дією надіндивідуальної сили – байдуже, як її називають: «флюїдами», «життям», «світовою душею» чи «абсолютним духом».

В уявному світі ексцентричних романтиків люди ставали сомнамбулами; вони виходили за межі своєї психіки, вони підкорялися силі, що сильніша за них, більша за них і розумніша за них. Вони часто бачили своє спасіння у відмові від самих себе.

Під різними назвами та вивісками «месмеризм» і «гіпнотизм» зберігали свою культурну й навіть медичну актуальність протягом усього XIX століття.

У 1870-х роках французький психіатр Жан-Мартен Шарко доводить публіці, що істерія та сомнамбулізм мають спільну природу. У знаменитій жіночій лікарні Сальпетрієр він ставить свої «демонстрації», під час яких вводить хворих у сон і може впливати на симптоми істерії, наприклад, переносячи параліч із однієї частини тіла хворої на іншу.

Поволі гіпноз стає не тільки аналогом істерії, але й інструментом її лікування. Цією практикою займуться чимало психіатрів у Франції, Швейцарії, Німеччині та Австрії – від П'єра Жане до Ойгена Бльойлера та Йозефа Броєра.

Експерименти Шарко захопили молодого Зигмунда Фрейда, коли той у жовтні 1885 року приїхав до Парижа. Повернувшись до Відня, він намагається за допомоги гіпнозу лікувати молоду хвору на істерію, Бертту Папенгайм, пацієнтку свого друга та вчителя Йозефа Броєра. Спільно з Броєром вони напишуть книжку «Дослідження істерії», де Берта фігуруватиме під псевдонімом «Анна О.».

Мине ще декілька років, і ще одна Фрейдова пацієнтка, цього разу зашифрована як «Еммі фон Н.» під час сеансу з Фрейдом нервово попросить його замовкнути, а після цього вилле на нього потік слів, що його Фройд міг тільки мовчки слухати.

Відтоді він починає відмовлятися від гіпнозу і практикувати метод вільних асоціацій. Те, що потім назвуть talk cure. Що стане одним із головних методів психоаналізу.

Між Фрейдом і Месмером є декілька цікавих паралелей. Обидва зробили собі ім'я у Відні. Для обох велику роль відіграв Париж: Месмер тут зробить кар'єру; Фройд стажуватиметься тут у Шарко.

Для обох ключову роль відіграють жінки-пацієнтки: Месмер лікує їх від мігреней, Фройд розпочинає психоа-

налітичну кар’єру як спеціаліст із жіночої істерії. Естерліна й Тереза Парадиз стали жінками, на прикладах яких Месмер доводив існування магнетизму; Еммі фон Н. допомогла Фройдові відкрити метод вільних асоціацій, а «Дора» та Сабіна Шпільрейн – явище переносу й контрпереносу. Для обох ключовим поняттям є «енергія», що перетікає з об’єкта на об’єкт: магнетична – у Месмера, психічна – у Фрейда.

Але парадокс історії полягає в тому, що психоаналіз народився як повстання проти великої Месмерової вигадки. Проти медицини, яка лікує психічні проблеми «месмеризмом» і «гіпнозом».

Месмер пропонував своїй публіці ідею, що шлях до одужання лежить через розчинення свідомості пацієнта в свідомості лікаря, через підпорядкування хворого «я» гіпнотизерові, через віддання себе владі іншого. «Я» можу вилікуватися тільки тоді, коли відмовлюся від «я».

Фройд увійшов в історію завдяки ідеї, що шлях до одужання лежить через усвідомлення, через «там, де було id, має стати ego», через експансію «я» в темні місця. «Я» можу вилікуватися тільки тоді, коли здобуду повну владу та повний контроль над собою. Зокре-

* Парадокс полягає в тому, що Фройдів психоаналіз так ніколи повною мірою й не подолав своєї залежності від месмеричного минулого. Почавши з «Тлумачення сновидінь», яке фактично визнавало можливість самоаналізу, тобто аналізу власної психіки без зовнішньої допомоги, Фройд пізніше вимагав неодмінної присутності іншого, неодмінності «аналітичної ситуації», тобто неодмінності допомоги з боку лікаря. Психоаналітик перестав бути магнетизером, який проникає в свідомість пацієнта попри його волю; але він далі був магнетом, відсутність якого внеможливила лікування.

ма і над «іншим» у мені, «несвідомим», das Unbewusste.

Обидві практики були сумнівні з медичного погляду; але вони здійснили кілька маленьких культурних революцій.

Месмеризм був раннім симптомом нового ХІХ століття: століття пошуку спілкування між душами, розчинення індивідів у колективних організаціях та дій на дистанції. Століття, яке породжує культ героїв, вождів, пророків і сомнамбулічних колективних тіл, від «націй» до «класів».

Фройдизм був раннім симптомом нового ХХ століття: століття, яке загострює увагу на людській психіці та множинності її логік, стверджуючи, що ніщо так не впливає на людину, як її власна персональна історія, від перших днів життя.

Месмеризм понад усе прагнув «зарядити», «наелектризувати» й «увести в напругу», аби в такий спосіб змусити людину вирватися за межі власної свідомості і власного життя, з’єднатися з чимось «більшим» чи «іншим».

Фройдизм понад усе прагнув «розрядити» й «зняти напруження», доводячи відносність людських прив’язаностей, фіксацій та захоплень.

Месмеризм був практикою капітуляції егоїзму та індивідуальної свідомості; французьке слово *aimant* може означати і «магнет», і істоту, що кохає (майже *amant*, «коханець»), а тому, цілком природно, романтична чи лібертинська уява часто вдається до магнетичних, сомнамбулічних чи електричних метафор на позначення кохання.

Фройдизм був практикою емансипації від об’єктів і великою стратегією відмови від колишньої сентиментальності, яка породжувала так багато неврозів. Фройдистське «лібідо» вільне, воно плаває від об’єкта до об’єкта, від батьків до їхніх «фігур», від одних змістів свідомості до інших; а тому замість «кохання» Фройд уживає від-

сторонених і холодних слів: «перенесення», «контрперенесення» та «фіксація».

Для магнетичного та сомнамбулічного романтизму об’єкт кохання є магнетом: прекрасний об’єкт притягує бажання, попри нашу волю і попри наш розум.

Для психоаналізу об’єкт кохання є лише мішенню: хитрі сплетіння лібідоб обирають свій об’єкт із відомих

Сальватор Далі. Портрет Зигмунда Фрейда (1938; Музей Фрейда, Лондон)

лише йому причин, і переваги чи вади об’єкта мають при цьому лише другорядне значення*.

Проблема полягає в тому, що Фройдів психоаналіз дав людям більше свободи, але позбавив їх пристрасти. Він зробив їх критичними щодо себе, але чимало зробив для того, аби слово «кохання» люди почали сприймати як синонім слова «невроз».

І справді, яке може бути кохання, якщо лібідо непевне, якщо воно завжди може замінити один об’єкт на інший? Яке може бути кохання, якщо всі

його об’єкти взаємозамінні? Якщо один може з легкістю замінити інший, як слова-синоніми, як різні знаки зі схожим значенням?

Сьогодні, через понад століття після перемоги психоаналізу над епохою месмеризму та гіпнозу, тінь Месмера, віденського лікаря іншої епохи, великого штукаря, шарлатана і вигадника, може показати межі Фройдового відкриття. Може довести, що розчинення в іншому, у помірних дозах, також може бути щастям.

Бо що таке кохання, як не капітуляція під дією великого магнета? Як не невиліковний сомнамбулізм? Як не здатність підкоритися волі іншої людини?

Що таке кохання, як не занурення у сон, де діють інші закони і де «принцип реальності» втрачає значення? Що таке «пристрасть», як не зізнання самому собі, що не можеш замінити один об’єкт на інший, що стаєш прив’язаним та ув’язненим, що не маєш свободи «перенесення»?

Безглуздо сьогодні відмовлятися від великих досягнень психоаналізу: від мистецтва бути критичним супроти самого себе, своїх пристрастей та прив’язаностей, фетишів і кумирів. Але цю деконструкцію несвідомого й прагнення «розвантажити» психіку від невротичних об’єктів має доповнювати інша здатність: давня романтична здатність капітулювати перед магнетами. Перед нашими коханими, нашими дітьми, нашими рідними чи навіть деякими нашими переконаннями.

Ця капітуляція має бути дуже обмежена й вибіркова. Залишатися у приватній сфері й не переходити у сферу соціальну. Сила у соціальному житті полягає в мистецтві критики, солідарності й боротьби; сила у приватному житті полягає в мистецтві капітуляції.

Капітуляції, яка вміє аналізувати свої прив’язаності, вміє їх деконструювати, вміє в них сумніватися, але все одно й далі приймає їх усерйоз. □

Понад кордонами Студії німецькомовної літератури Випуск 1

Пізнавати кордони – переступати кордони – долати кордони

Упорядники Ганс Ріхард Бріттнахер, Євгенія Волощук, Олександр Чертенко

Київ: Видавничий дім Дмитра Бураго, 2011

Інтерпретуючи назву першого випуску збірки, один з упорядників, професор Ганс Ріхард Брітнахер пише про потрібний повтор як прийом, спрямова-

ний на знецінення кордону. Однак у потрібності з дієсловами «пізнавати – переступати – долати» прочитується не тільки інтенція зняття через осмислення, а й спроба осягнути кордон заради нього самого, простежити його лінію, дати їй ім’я. У такий спосіб стають видимими власні межі, й навіть межі літератури: у її перекладі, в інтерпретації чи презентації. Напевно, центральною в цьому контексті стала стаття Євгенії Волощук «Той, хто торував шляхи понад кордонами: Дмитро Затонський як культурний феномен». Знаний літературознавець, критик, академік Затонський (1922–2009) у цій статті не просто головний персонаж, чия наукова й творча біографія пов’язані з прагненням розширити наявні кордони в українському, а раніше в радянському культурно-політичному полі – саме часопис «Вікно в світ», заснований Дмитром Затонським у 1998 році, став імпульсом до видання збірки «Понад кордонами. Студії німецькомовної літератури» Центру германістики Інституту літератури ім. Т.Г. Шевченка. І саме пам’яті Дмитра Затонського була присвячена німецько-українська конференція у вересні 2009 року, тексти якої зібрані у випуску «Пізнавати кор-

дони – переступати кордони – долати кордони».

Ці три «прикордонних» дієслова виявляють різні підходи до феномену кордону – рефлексивний, як у Вібке Амтор у статті, присвяченій психофізіології порогу у Вальтера Беньяміна; у Тимофія Гавриліва в тексті «Подорож до джерел себе: “Голоси Маракеша” Еліаса Канетті» або в статті Олександра Чертенка про метафору Берлінського муру; інший підхід – трансгресивний, описаний у текстах Марини Мирошніченко про поетику роману «Розбійник» маргінала Роберта Вальзера, та в Ірмели фон дер Лює, яка пише про вихід за просторові й тілесні межі у біографії актора й мігранта Олександра Гранаха.

Майже універсальна й придатна для варіативного тлумачення метафора кордону (німецьке слово «Grenze» українською перекладається не тільки як «кордон», а й як «межа») представлена авторами у тісно взаємопов’язаних вимірах геополітичного, біографічного, соціального. Петер Шпренгель у статті про позиціювання щодо Другої світової війни Гергарда Гауптмана описує перехід від внутрішньої еміграції письменника до вписаності в канон літератури

часів націонал-соціалізму. Цей перехід неминуче лишає відбиток на сьогоднішньому прочитанні автора, прокреслюючи нові межі – цього разу рецептивні.

У регіонах «геокультурного пограниччя», згадуваних Миколою Жулинським у передмові до збірки, як відомо, найсприятливіші умови для культурної взаємодії. Петро Рихло розкриває особливості художньо-естетичного діалогу німецькомовних письменників Праги та Буковини. Водночас Ганс Ріхард Брітнахер звертається до протилежного явища – цілковитої ізоляваності культурної спільноти ромів серед власних «співвітчизників». Автор намагається викрити колоніальну стратегію позірною зближення з екзотизованою циганською культурою через медії.

Драматургічна витриманість збірки «Понад кордонами», сформована різноплановими й контрверсійними поглядами на поняття кордону, і, разом з тим, сама збірка як медіум міжнародної наукової співпраці витворюють простір для рефлексії ролі сучасних літераторів, перекладачів і дослідників у перетворенні культурного, соціального та політичного полів і переозначенні кордонів між ними.

Катерина Міщенко